

প্রথম অধ্যায়

সামাজিক সংৰচনা, স্তৰীকৰণ আৰু সমাজত সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহ

(Social Structure, Stratification and Social Processes in Society)

পৰিচয় (Introduction) :

তোমালোকৰ মনত আছে নিশ্চয় সমাজতত্ত্ব পৰিচয়ৰ প্ৰথম খণ্ডৰ আৰম্ভণিতে, ব্যক্তিগত সমস্যা আৰু সামাজিক সমস্যাৰ সম্বন্ধ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছিল। তোমালোক এই বিষয়ে জ্ঞাত যে ব্যক্তিসকল কিদৰে সামূহিকভাৱে সংযুক্ত হৈ থাকে; যেনে সমূহ, শ্ৰেণী, লিঙ্গ, জাতি আৰু জনজাতিৰ জৰিয়তে। অৰ্থাৎ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে কোনোবা এটা সমূহৰ লগত অথবা একাধিক সমূহৰ লগত যুক্ত হৈ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে তুমি তোমাৰ বন্ধুবৰ্গ, পৰিয়াল আৰু স্বজন, শ্ৰেণী আৰু লিঙ্গ, দেশ আৰু ধৰ্মৰ একো একোজন সদস্য। সেয়েহে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণত এটা নিৰ্দিষ্ট স্থান আছে (সমাজতত্ত্ব পৰিচয়, প্ৰথম খণ্ডত বিতংভাৱে দিয়া আছে)। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ সামাজিক সম্পদ প্ৰাপ্তিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আৰু স্তৰ থাকে। অন্য কথাত এজন ছাত্ৰই কেনে বিদ্যালয়ত পঢ়িব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰিব তেওঁৰ সামাজিক স্তৰৰ ওপৰত। সেইদৰে ছাত্ৰজনে কেনে ধৰণৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে, কেনেকুৱা খাদ্য গ্ৰহণ কৰে, আজৰি সময় কিদৰে অতিবাহিত কৰে, কেনেধৰণৰ স্বাস্থ্য সম্বন্ধীয় সা-সুবিধা লাভ কৰে, তেওঁৰ জীৱনশৈলীও বহু ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ সামাজিক স্তৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেইহে আমি কব পাৰোঁ যে সামাজিক সংৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক স্তৰীকৰণে কেতিয়াবা ব্যক্তিৰ ক্ৰিয়াৰ প্ৰতিবন্ধক ৰূপেও থিয় দিব পাৰে।

ব্যক্তি আৰু সমাজৰ মাজত দ্বন্দ্বাত্মক সম্বন্ধ (Dialectical relationship) সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱধাৰণা আৰু সমাজতত্ত্বই ইয়াক বুজি পোৱাত সহায় কৰে। চি. ৰাইট মিলচৰ (C.Wright Mills) সমাজতাত্ত্বিক কল্পনা অৱধাৰণাৰ কথা মনত আছে নিশ্চয়। তেওঁ সমাজৰ ইতিহাস আৰু ব্যক্তিৰ জীৱন বৃত্তান্তৰ ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্কৰ কথা কৈছে। দ্বন্দ্বাত্মক সম্বন্ধক বুজি পাবৰ বাবে এই পাঠটিত আমি তিনিটা মুখ্য অৱধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। সেইকেইটা হৈছে সামাজিক সংৰচনা, সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায়ত আমি গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ

সংৰচনাৰ ভিন্নতা আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতা আৰু সামাজিক সম্পৰ্কৰ বিষয়ে বহুলাই আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ শেষৰ দুটা অধ্যায়ত পাশ্চাত্যৰ সমাজ দাৰ্শনিক আৰু ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ লিখনিৰ দ্বাৰা সামাজিক সংৰচনা, সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম। ই আমাক আৰু অধিকভাৱে অৱধাৰণাসমূহক বুজি পোৱাত সহায় কৰিব।

এই পাঠটিৰ মুখ্য প্ৰশ্ন হ'ল যে এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক সংৰচনা অনুযায়ী কিমান সামাজিক সীমাবদ্ধতা আৰু স্বতন্ত্ৰতা থাকে? সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থা অনুযায়ী সমাজত ব্যক্তিৰ স্থান ব্যক্তিগত ৰুচিবোধৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয়। ব্যক্তিৰ কাৰ্য্যৱলীক সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণে প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰেনে? ব্যক্তিসকলৰ মাজত সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণে কি প্ৰভাৱ পেলায়?

এই অধ্যায়ত আমি চমুকৈ সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিলো। ইতিমধ্যে প্ৰথম খণ্ড (সমাজতত্ত্ব পৰিচয়) ৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ত সামাজিক স্তৰীকৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ পাছত তিনিটা মুখ্য সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া ক্ৰমে সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। আমাৰ এই আলোচনাত সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণে কেনেকৈ সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াক প্ৰভাৱিত কৰে তাকে দেখুৱাম। সহজভাৱে ক'বলৈ হ'লে ব্যক্তি আৰু সমূহৰ সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষ নিৰ্ভৰ কৰে সামাজিক সংৰচনা আৰু স্তৰীকৰণ পদ্ধতি অনুসৰি এজন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা স্থানৰ ওপৰত।

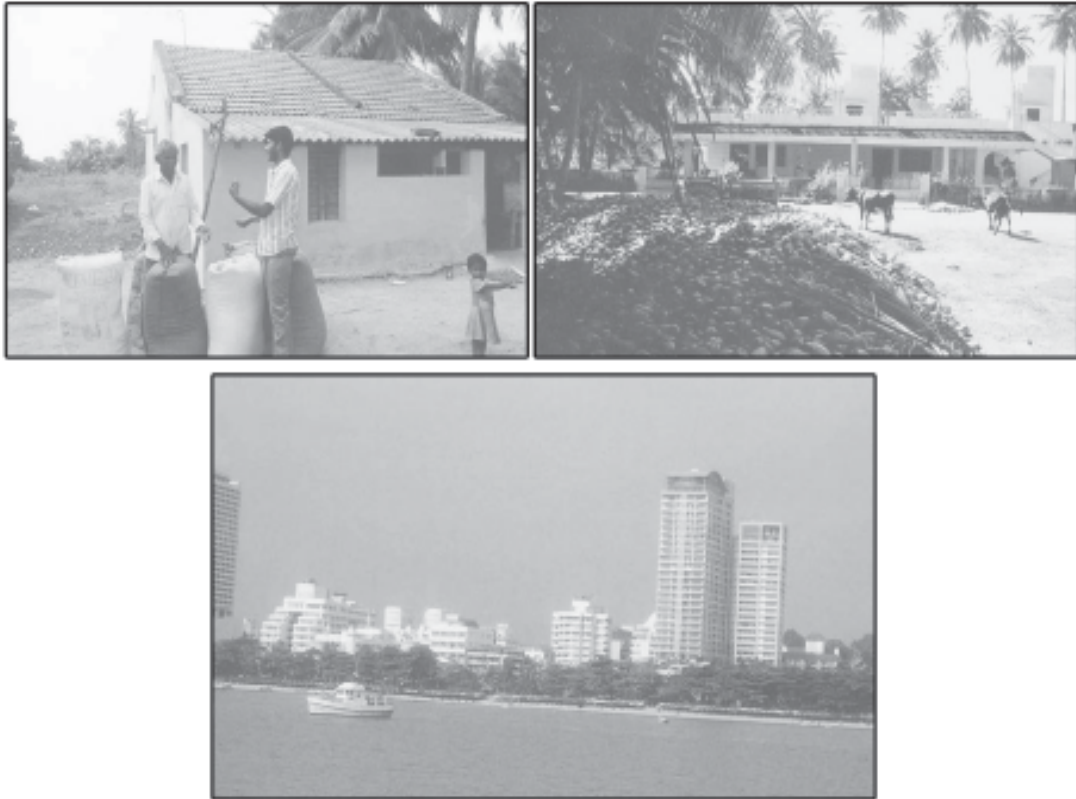
সামাজিক সংৰচনা আৰু স্তৰীকৰণ (Social Structure and Stratification) :

‘সামাজিক সংৰচনা’ৰ অৰ্থ হ'ল সমাজ ব্যৱস্থা সংৰচনাত্মক। অৰ্থাৎ সমাজ সংগঠিত অথবা প্ৰণালীবদ্ধ—এটা নিৰ্দিষ্ট দিশত। আমি বসবাস কৰা সামাজিক বাতাবৰণ এটা যাদৃচ্ছিক ঘটনা আৰু ক্ৰিয়াৰ মিশ্ৰণ মাত্ৰ নহয়। ব্যক্তিৰ আচৰণৰ প্ৰকাৰ আৰু ব্যক্তিৰ অন্য লোকৰ লগত সম্পৰ্ক এটা ক্ৰম বা আৰ্হি অনুসৰি দেখা যায়। সামাজিক সংৰচনাই নিয়মিতকৰণকেই বুজায়। যুক্তিৰ সহায়ত সামাজিক সংৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহক এটা ঘৰৰ সংৰচনাৰ সৈতে মিলাব পাৰি। এটা ঘৰৰ বেৰ, মজিয়া আৰু মুখচ — এই সকলোবোৰ একত্ৰিতভাৱে এক বিশেষ আকাৰ বা গঠনৰ ৰূপ লয় (গিডেনচ 2004 : 667)।

যদি ইয়াক কঠোৰভাৱে প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেন্তে এই ৰূপকৰ (Metaphor) উদাহৰণটোৱে মানুহক ভুল পথে পৰিচালিত কৰিব পাৰে। সামাজিক সংৰচনা মানৱীয় ক্ৰিয়া আৰু সম্বন্ধৰ দ্বাৰা গঢ় লয়। স্থান আৰু সময়ৰ ব্যৱধানৰ বাবে নিৰন্তৰ সংঘটিত হোৱা বাবেই এটা আৰ্হি গঠিত হয়। সেইকাৰণে সামাজিক অনুকৰণ আৰু সামাজিক সংৰচনাৰ মাজত থকা ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্কৰ বিষয়ে সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যাত আলোচনা কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন বিদ্যালয় আৰু পৰিয়ালৰ সংৰচনাক বিবেচনা কৰিব পাৰি। এখন বিদ্যালয়ে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্যৱলী বছৰ বছৰ ধৰি কৰি থকাৰ বাবে ই সংস্থালৈ পৰ্য্যবসিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, নামভৰ্তিৰ প্ৰক্ৰিয়া, আচৰণ বিধি, বছৰেকীয়া সভা, প্ৰতিদিনে সমবেত হোৱা আৰু কোনো ক্ষেত্ৰত বিদ্যালয়ৰ গীত গোৱা আদি। সেইদৰে পৰিয়ালৰ ক্ষেত্ৰতো বিশেষ ধৰণৰ ব্যৱহাৰ, বৈবাহিক নীতিৰ আচৰণ, সম্পৰ্কৰ ধাৰণা, দায়িত্ব আৰু প্ৰত্যাশিত কাৰ্য্যৱলী আদিও চলি থাকে। পৰিয়ালৰ পুৰণি সদস্য আৰু বিদ্যালয়ৰ পুৰণি সদস্য

আঁতৰি গ'লেও নতুন সদস্যৰ অন্তৰ্ভুক্তি হয় আৰু সংস্থা বৰ্তি থাকে। আমি জ্ঞাত যে পৰিয়াল আৰু বিদ্যালয়ৰো আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন হয়।

ওপৰোক্ত আলোচনা আৰু কাৰ্যকলাপৰ পৰা আমি বুজি পাওঁ যে সমাজখন এখন ঘৰ নিৰ্মাণৰ দৰে প্ৰতি মুহূৰ্ততে পুনৰ নিৰ্মাণ হয় যদিও ঘৰৰ মূল ইটা, ভেটি পূৰ্বতেই সজা হৈছিল। সহজভাৱে ক'বলৈ হ'লে সমাজ পুনৰ নিৰ্মাণ হৈ থাকে যদিও মূল সংৰচনা বহুত বেছি সলনি হৈ নাযায়। আমি দেখিবলৈ পাইছো যে বিদ্যালয় অথবা পৰিয়ালৰ সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্তন কৰিবলগীয়া হ'লে মূল সংৰচনাৰ ভেঁটিৰ সহায়ত পুনৰ নিৰ্মাণ কৰা হয়। প্ৰতিদিনেই প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন স্তৰত পুনৰ সংৰচনাৰ বাবে সহযোগ কৰে। এইটো কথাও মিছা নহয় যে, তেওঁলোকে প্ৰতিযোগিতাৰ সময়ত এজনে আনজনৰ লগত নিৰ্দয় আৰু অন্যায়ভাৱে অৱতীৰ্ণ হয়। লগতে এইটোও সত্য যে সহযোগিতাৰ লগত গভীৰ সংঘৰ্ষও দেখা যায়। এই বিষয়ে এই অধ্যায়ৰ শেষৰ ফালে আমি সহযোগিতাৰ মাধ্যমেৰে গভীৰ সংঘৰ্ষ ৰোধৰ প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

চিত্ৰ : গাঁও আৰু নগৰ অঞ্চলত থকা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ঘৰ (Different types of buildings in rural and urban areas)

ক্রিয়া-কলাপ-১ (Activity-1)

তোমালোক ককা-আইতা আৰু অন্য প্ৰজন্মৰ লগত কথা পাতি জানিব বিচাৰা যে তেওঁলোকৰ সময়ত পৰিয়াল আৰু বিদ্যালয়ত কেনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে আৰু কোনবোৰ কথা একেই আছে।

পুৰণি চলচিত্ৰ, টি. ভি. ধাৰাবাহিক, উপন্যাস আদিত দেখুওৱা পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ লগত সাম্প্ৰতিক কালৰ পৰিয়ালৰ তুলনা কৰা।

তুমি আৰু তোমাৰ পৰিয়ালৰ সামাজিক আচৰণৰ আৰ্হি নিয়মানুৱৰ্তিতা প্ৰত্যক্ষ কৰিছানে? তোমাৰ বিদ্যালয়ৰ শিক্ষকে বিদ্যালয়ক কেনেকৈ এক সংৰচনা বুলি ভাবে আলোচনা কৰা। ছাত্ৰ-ছাত্ৰী, শিক্ষক, কৰ্মচাৰীয়ে এই সংৰচনাক বজাই ৰাখিবলৈ কিছুমান নিৰ্দিষ্ট দিশত কাম কৰিব লাগেনে? তুমি বিদ্যালয় অথবা পৰিয়ালৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে কোনোবা দিশত ভাবিব পাৰানে? পৰিৱৰ্তন সমূহৰ ক্ষেত্ৰত কি কি বাধা আছে? কোনে আৰু কিয় ইয়াৰ বাধা দিয়ে?

ইমাইল দুৰখেইমে (আৰু অন্যান্য সমাজতত্ত্ববিদসকলে) সামাজিক কাৰ্যকলাপত সামাজিক প্ৰতিবন্ধকতা আৰোপ কৰাটো এক প্ৰধান অৱধাৰণা হিচাবে আলোচনা কৰে। তেওঁৰ মতে সমাজে সদস্যৰ ওপৰত সামাজিক ক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিবন্ধকতাৰ জৰিয়তে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰে। তেওঁ যুক্তি আগবঢ়াইছে যে ব্যক্তিৰ ওপৰত সমাজৰ প্ৰভুত্ব থাকে। সমাজ ব্যক্তিৰ সৰ্বমুঠ ক্ৰিয়াকৈ অধিক দৃঢ় আৰু কঠোৰ, যাক ভৌতিক পৰিবেশৰ সমপৰ্যায়ৰ বুলিব পাৰি।

অনুমান কৰা যে বহুকেইখন দুৱাৰ থকা কোঠা এটাত এজন ব্যক্তি থিয় হৈ আছে। কোঠাটোৰ সংৰচনাই তেওঁৰ ইচ্ছানুসৰি কৰিব বিচৰা কামত বাধা দিব। কোঠাটোৰ বেৰ আৰু দুৱাৰবোৰে তেওঁ কোঠাটোৰ পৰা ওলোৱা সোমোৱাৰ ক্ষেত্ৰত নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব। তেওঁৰ মতে সামাজিক সংৰচনাই আমাৰ ক্ৰিয়া-কলাপৰ ক্ষেত্ৰত সমান্তৰাল ৰূপে বাধা দিয়ে। ব্যক্তিৰ ক্ৰিয়াকলাপৰ ওপৰত সীমাবদ্ধতা আৰোপ কৰে যেনেদৰে কোঠাৰ বেৰে ব্যক্তিৰ ওলোৱা সোমোৱাৰ ক্ষেত্ৰত নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

অন্য সমাজ দাৰ্শনিক যেনে— কাৰ্ল মাৰ্ক্সে সামাজিক সংৰচনা অনুযায়ী থকা বাধাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে কিন্তু একে সময়তে মানৱীয় সৃষ্টিশীলতা বা কাৰক আৰু সামাজিক সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্তন আৰু পুনৰ সংৰচনাৰ পোষকতা কৰিছে। তেওঁৰ মতে মানৱ জাতিয়ে বুৰঞ্জী ৰচনা কৰে কিন্তু সেইয়া তেওঁলোকৰ ইচ্ছামতে নহয়। তেওঁলোকেও বাধা আৰু সম্ভাৱনাৰ ঐতিহাসিক আৰু সংৰচনাত্মক পৰিস্থিতিৰ ভিতৰত থাকে।

সামাজিক স্তৰীকৰণ অৱধাৰণাটো আমি মনত পেলাব লাগিব (অধ্যায় দ্বিতীয় সমাজতত্ত্ব পৰিচয় (NCERT, 2006)। সামাজিক স্তৰীকৰণে সমাজ ব্যৱস্থাত প্ৰচলিত সমূহবোৰৰ মাজত সংৰচনাত্মক অসমতাৰ কথা বুজায় আৰু ই বস্তু বা প্ৰতীকীভাৱে পুৰস্কৃত কৰে। সকলো ধৰণৰ সমাজত ভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্তৰীকৰণ পৰ্যবেক্ষণ কৰা হয়। আধুনিক সমাজ সম্পত্তি আৰু ক্ষমতাৰ ভিত্তিত স্তৰীকৃত। এহাতেদি য'ত আধুনিক

সমাজৰ সততে দেখিবলৈ পোৱা স্তৰীকৰণ হৈছে শ্ৰেণীবিভাজন অন্যহাতে প্ৰজাতি আৰু জাতি, অঞ্চল আৰু সম্প্ৰদায়, জনজাতি আৰু লিঙ্গ আদি স্তৰীকৰণৰ কাৰক হিচাবে দেখা যায়।

এই দৃষ্টিভঙ্গী আমি দুৰখেইমে কৈ থৈ যোৱা তলৰ কথাখিনিৰ সহায়ত বুজিব পাৰোঁ। সমাজত যেতিয়া মই এজন ভাতৃ, পতি বা পিতৃ হিচাপে নিজৰ কামসমূহ কৰি যাওঁ, আচলতে মই নিজৰ ভূমিকাহে পালন কৰোঁ আৰু ইয়াৰ সৈতে কিছুমান দায়িত্ব বা কৰ্তব্য সাঙুৰ খাই থাকে, যিবোৰক মই দায়িত্ব হিচাপে গ্ৰহণ কৰি আগবাঢ়ি যাওঁ। এইক্ষেত্ৰত মোৰ ভাললগা বা বেয়া লগা বুলি চিন্তা কৰিবলগীয়া বৰ বিশেষ একো নাথাকে। মই কাৰোবাৰ যদি স্বামী হওঁ তেন্তে সমাজে প্ৰায় ধৰিয়েই থৈছে মোৰ কৰিবলগীয়া কামসমূহ কি কি হব। সেইদৰে দুৰখেইমে ধৰ্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে কৈছে যে আমি কি ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিম বা কোনো এক ধৰ্মৰ প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিসমূহৰ বিষয়ে মোৰ মতামত কি বা মোৰ ভাল লগা বা বেয়া লগাটোনো কি এই বিষয়ে মোৰ বৰ বিশেষ কৰিবলগীয়া নাথাকে মই যি পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰিলোঁ বা যি সমাজত মই বাস কৰিছোঁ, সেই সমাজ ব্যৱস্থাই প্ৰায় আগতীয়াকৈ ঠিক কৰি থৈছে সমাজৰ ধৰ্মীয় পদ্ধতি বা আচৰণসমূহ কেনেকুৱা হব। গতিকে মোৰ ধৰ্মীয় আচৰণসমূহ বাহ্যিক ভাৱেই মোৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে বুলি মই কব পাৰোঁ। ঠিক সেইদৰেই দুৰখেইমে কৈছে যে টকা পইছাৰ লেনদেনৰ বিচাৰ-বিবেচনা কৰোঁতে বা ব্যৱসায়িক সম্পৰ্কসমূহ কৰ্মক্ষেত্ৰত চলাই যাওঁতেও আমাৰ বাবে কিছুমান নিয়ম নীতি বান্ধি থৈ গৈছে। উপৰোক্ত আলোচনাখিনি যদিহে আমি চালি-জাৰি চাওঁ তেন্তে আমি বুজি পাম যে আমি কৰি থকা তথা কৰিবলগীয়া প্ৰায়সমূহ কামেই বাহ্যিকভাৱে আমাৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয় আৰু আমি বিচাৰিলেও বা নিবিচাৰিলেও এটা নিৰ্দিষ্ট ধৰণেহে আমি কামসমূহ কৰিবলৈ বাধ্য হওঁ। এই কথাফাঁকি সমাজৰ আন আন ব্যৱস্থাসমূহৰ ক্ষেত্ৰত বা আন আন ব্যক্তিসকলৰ ক্ষেত্ৰতো সমানেই প্ৰযোজ্য হব আৰু ইয়াৰ জৰিয়তেই আচলতে দুৰখেইমে বাহ্যিকভাৱে সমাজে আমাৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কিছুমান বাধ্যবাধকতাৰ কথা বুজাব বিচাৰিছে।

এই উদাহৰণৰ জৰিয়তেই দুৰখেইমে বুজাব খোজে যে সমাজত শ্ৰমবিভাজন প্ৰক্ৰিয়াটো (Division of labour) প্ৰায় এনেধৰণেই ঠিক কৰি দিয়া হয়।

উৎস : Durkheim, Emile, 1933, The Division of Labour in Society, pp.50-1, A Free Press Paperback, The MacMillan Company, New York.

ক্রিয়া-কলাপ-২ (Activity-2)

কিছুমান উদাহৰণ চিন্তা কৰা য'ত সামাজিক সংৰচনাই মানুহক কোনো এক কাৰ্য কৰিবলৈ বাধ্য কৰে আৰু ব্যক্তিয়েও সামাজিক সংৰচনাক অবজ্ঞা কৰি পৰিবৰ্তন অনাৰ কথা ভাবে। পূৰ্বতে আলোচনা কৰা সমাজতত্ত্ব পৰিচয়ত সামাজিকীকৰণ অৱধাৰণাটো মনত পেলোৱা।

তোমালোকৰ নিশ্চয় মনত আছে যে সামাজিক সংৰচনাত সামাজিক আচৰণৰ এটা আৰ্হি পৰিলক্ষিত হয়। সামাজিক সংৰচনা এটা বিস্তৃত অৱধাৰণা, ইয়াৰ এটা অংশ স্বৰূপে সামাজিক স্তৰীকৰণত অসমতাৰ আৰ্হিবোৰ বিশেষভাৱে মন কৰিব লাগে। সামাজিক অসমতাৰ স্বৰূপ যাদৃচ্ছিকভাৱে ব্যক্তিৰ মাজত বিতৰণ কৰা নহয়। ই পদ্ধতিগতভাৱে বিভিন্ন সমূহৰ সদস্যৰ সৈতে সংপৃক্ত হৈ থাকে। কোনো এটা বিশেষ সমূহৰ মাজত কিছুমান উমৈহতীয়া গুণাগুণ থকা দেখা যায়। যদিহে কোনো নিৰ্দিষ্ট সমূহ উচ্চ স্থানীয় হয়; তেন্তে তেওঁলোকৰ সেই সামাজিক স্থান তেওঁলোকৰ সন্তানলৈকে স্থানান্তৰিত হয় আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে কিছুমান অগ্ৰাধিকাৰ লাভ কৰে। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অৱধাৰণাই সেইবাবে ইয়াকে সূচায় যে সমাজখন একোটা বিশেষ আৰ্হিৰ অসমান সমূহৰদ্বাৰা গঠিত আৰু ই এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আনটোলৈ বৰ্তি থাকে (জয়াৰাম 1987:22)

তোমালোকে বুজিবলৈ চেষ্টা যে বিভিন্ন সামাজিক অগ্ৰাধিকাৰবোৰ অসমানভাৱে বিতৰণ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পাৰ্থক্য বুজি পোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। ইয়াত তিনি প্ৰকাৰৰ সামাজিক অগ্ৰাধিকাৰ থাকে যাক উচ্চ শ্ৰেণী (Privileged group) সমূহে উপভোগ কৰে।

(1) জীৱনৰ সম্ভাৱনা (Life Chances) : জীৱনত লাভ কৰা বিভিন্ন ভৌতিক অগ্ৰাধিকাৰ — যি জীৱনৰ মানদণ্ড উন্নত কৰে। ই কেৱল সম্পদ আৰু আয়ৰ অৰ্থনৈতিক অগ্ৰাধিকাৰ নুবুজায়। ই অন্যান্য সুবিধা যেনে স্বাস্থ্য, বৃত্তিগত নিৰাপত্তা আৰু অৱসৰ বিনোদন আদিকো সামৰি লয়।

(2) সামাজিক প্ৰস্থিতি (Social Status) : সমাজৰ অন্য সদস্যৰ দৃষ্টিত উচ্চ স্থান আৰু সন্মান প্ৰাপ্তি।

(3) ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ (Political Influence) : এটা সমূহে আন সমূহৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰাৰ কৰ্তৃত্ব অথবা সিদ্ধান্ত লোৱাৰ অধিকাৰ অথবা সিদ্ধান্ত সমূহৰ পৰা নিজৰ লাভালাভ গ্ৰহণ কৰা।

ওপৰোক্ত আলোচনাত আমি দেখিলো যে, তিনিটা সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াই সামাজিক স্তৰীকৰণৰ আধাৰ যেনে লিঙ্গ বা শ্ৰেণীয়ে বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। সুবিধা আৰু সম্পদৰ উপস্থিতিয়ে ব্যক্তি আৰু সমূহৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা, সহযোগিতা বা সংঘৰ্ষ আদি সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণে আৰ্হি

প্ৰদান কৰে। একে সময়তে ব্যক্তিয়ে প্ৰচলিত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ সংৰচনা আৰু পদ্ধতি সলনি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

সমাজতত্ত্বত সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াক বুজি পাবৰ বাবে দুটা পন্থা (Two Ways of Understanding Social Processes in Sociology) :

আমাৰ আগৰ পুথিখনত (সমাজতত্ত্ব পৰিচয়) তোমালোকে সাধাৰণ জ্ঞানৰ সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে জ্ঞাত হৈছিল। সমস্যা এইটো নহয় যে সাধাৰণ জ্ঞান সকলো সময়তে ভুল হয়। সমস্যা হ'ল ই অপৰীক্ষণীয় আৰু নিৰ্ভুল বুলি ধৰি লোৱা হোৱা নাই। সমাজতত্ত্বই প্ৰতিটো দিশৰ প্ৰশ্ন কৰে। প্ৰচলিত সকলো কথা মানি নলয়। সেয়েহে এটা ব্যাখ্যাৰে কেৱল ব্যক্তি সন্তুষ্ট হয় বুলি ক'ব নোৱাৰি। প্ৰতিযোগিতা, সহযোগিতা বা সংঘৰ্ষ মানুহৰ স্বভাৱগত আচৰণ। এনে ধৰণৰ অনুমানৰ ভিত্তি হৈছে মানুহৰ আচৰণত কিছুমান বিশ্বজনীন মানৱীয় আচৰণে ক্ৰিয়া কৰে। আমি ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত (সমাজতত্ত্ব পৰিচয়) আলোচনা কৰিছোঁ যে সমাজতত্ত্বই মনোবৈজ্ঞানিক বা প্ৰকৃতিবাদী ব্যাখ্যাত সন্তুষ্ট নহয়। সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ জৰিয়তে সমাজতত্ত্বই সমাজৰ নিৰ্ভেজাল ছবিখন দাঙি ধৰিব বিচাৰে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৩ (Activity-3)

দৈনন্দিন জীৱনৰ সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ উদাহৰণ মনত পেলোৱা, যিবোৰ তোমাৰ জীৱনতো সদ্যনাই ঘটি থাকে।

সমাজতত্ত্ব পৰিচয়ত আলোচনা কৰা হৈছে যে কেনেদৰে সমাজ বৈসাদৃশ্য আৰু বহুধা বিভক্ত বা বহুজাতিক। সমাজতত্ত্বৰ কাৰ্যাত্মক আৰু সংঘৰ্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰে বিভিন্ন সংস্থা-পৰিয়াল অৰ্থনৈতিক বা সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ বুজি পোৱাত পাৰ্থক্য আছে। এই দুই কাৰ্যাত্মক আৰু সংঘৰ্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীক ভিন্নভাৱে আলোচনা কৰাটো আচৰিত নহয়, যিহেতু দুয়োটাৰ মাজত বৈপৰীত্য আছে। কিন্তু কাৰ্লমাৰ্ক্স (সংঘৰ্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ লগত জড়িত) আৰু ইমাইল দুৰখেইম (কাৰ্যাত্মকবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ লগত জড়িত)এ ধাৰণা কৰিছিল যে মানুহে দৈনন্দিন জীৱনৰ বুনিয়াদী প্ৰয়োজনবোৰ সম্পূৰ্ণ কৰিবৰ বাবে, উৎপাদন আৰু পুনঃউৎপাদনৰ বাবে এজনে আনজনৰ সহযোগিতাৰে নিজস্ব পৃথিৱী গঢ়ে।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সহযোগিতাই এখন ঐতিহাসিক সমাজক আন এখন সমাজলৈ কেনেকৈ পৰিৱৰ্তন কৰে, এই বিষয়ে সংঘৰ্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীয়ে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে সৰল সমাজবোৰত সাধাৰণতে দেখা যায় যে অতিৰিক্ত উৎপাদন নহয়; তেনে সমাজ ব্যৱস্থাত ব্যক্তি আৰু সমাজৰ মাজত শ্ৰেণী বা জাতি বা প্ৰজাতি আদিৰ ভিত্তিত একো বিভক্ত নাথাকে; বৰঞ্চ ইয়াত সহযোগিতাহে থাকে।

চিত্র : বিভিন্ন প্রকারের প্রক্রিয়া (Different types of processes)

কিন্তু সামন্তবাদী অথবা পুঁজিবাদী সমাজত অধিক উৎপাদন হয়। গতিকে এনে সমাজত প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীবোৰ অতিৰিক্ত উৎপাদনৰ অধিকাৰী হয় আৰু তেনে সমাজত সহযোগিতাই সম্ভাৱনীয় সংঘৰ্ষ আৰু প্ৰতিযোগিতালৈ ৰূপান্তৰিত হয়। সেয়ে সংঘৰ্ষবাদী ভাৱধাৰাৰ মতে উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ এনে পাৰ্থক্যই ব্যক্তি আৰু সমূহক ভিন্ন আৰু অসমান স্থান প্ৰদান কৰে। সেয়ে উদ্যোগৰ মালিক আৰু শ্ৰমিকে দৈনন্দিন কামত সহযোগ কৰে। কিন্তু কেতিয়াবা বিশেষ পৰিস্থিতিত স্বাৰ্থজড়িত থাকিলে সংঘৰ্ষই তেওঁলোকৰ সম্পৰ্কত প্ৰভাৱ পেলায়।

সমাজ যেতিয়া জাতি বা শ্ৰেণী বা পুৰুষতান্ত্ৰিক ভিত্তিত বিভক্ত হয়, তেতিয়া তেনে সমাজত কিছুমান লোক সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত আৰু বৈষম্যৰ বলি হয়। সংঘৰ্ষবাদী সকলে এই মত পোষণ কৰে। তদুপৰি প্ৰভাৱশালী সমূহবোৰে সাংস্কৃতিক প্ৰতিমান আৰু হিংসাৰ প্ৰয়োগৰ ফলত নিজৰ প্ৰভুত্ব বৰ্তাই ৰাখিবলৈ অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। পৰৱৰ্তী অংশত তোমালোকে দেখিবলৈ পাবা যে কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থক সকলে এনে ধৰণৰ প্ৰতিমান আৰু মান্যতাক সমৰ্থন নকৰে। সেয়েহে কোনটো প্ৰভাৱশালী সমূহে সমাজ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে সেই কথাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়; সমাজৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো আৰু কাৰ্যাৱলীহে গুৰুত্বপূৰ্ণ।

কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থকসকলে প্ৰধানকৈ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজনীয়তা (System Requirement)ৰ দিশত গুৰুত্ব দিছে। সেইবোৰ হ'ল কাৰ্যাত্মক বাধ্যতামূলক (Functional Imperatives), কাৰ্যাত্মক প্ৰয়োজনীয়তা (Functional Prerequisites) আদি। সামাজিক পদ্ধতি বৰ্তি থাকিবলৈ এই কাৰ্য সমূহ পালন কৰা জৰুৰী। (এইবোৰক জীৱন্ত ৰূপত ৰখা হয় আৰু নষ্ট হোৱাত বাধা দিয়ে।) যেনে—(i) নতুন সদস্যৰ সামাজিকীকৰণ, (ii) যোগাযোগৰ বাবে এক পদ্ধতিগত ব্যৱস্থা আৰু (iii) ব্যক্তিৰ ভূমিকা নিৰ্ধাৰণ কৰা পদ্ধতি।

তোমালোকে জনা যে, কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থক সকলৰ অনুমান অনুসৰি সমাজৰ বিভিন্ন অংগ সমূহৰ নিৰ্দিষ্ট ভূমিকা থাকে আৰু ই সমগ্ৰ সমাজ পৰিচালিত কৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা ক'ব পাৰি যে সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষ সকলো সমাজ ব্যৱস্থাৰ এক বিশ্বজনীন বৈশিষ্ট্য। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা মানুহৰ জীৱনৰ এৰাব নোৱাৰা আন্তঃসম্পৰ্কক নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। যেতিয়াৰ পৰা জীৱন নিৰ্বাহৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰু নিজৰ ভৰণ-পোষণৰ বাবে প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষক মাধ্যম হিচাবে লোৱা হ'ল, তেতিয়াৰ পৰাই বহু সময়ত প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষই সহায়ক হিচাপে ক্ৰিয়া কৰাও পৰিলক্ষিত হ'ল।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৪ (Activity-4)

মহিলাসকলে সংঘৰ্ষ বা প্ৰতিযোগিতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিমানগত বাধ্যবাধকতাৰ বাবে অৱতীৰ্ণ হ'বলৈ সহযোগ কৰে নে নকৰে আলোচনা কৰা। পুৰুষৰ উত্তৰাধিকাৰ নীতিৰ প্ৰচলিত ব্যৱস্থা মানি নচলিলে পৰিয়ালৰ লোকসকলে বেয়া পাব বুলিহে মানি চলে; নে ইয়াৰ অন্য কিবা কাৰণ আছে? পিতৃপ্ৰধান সমাজত পৰিয়ালৰ পৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত এগৰাকী কন্যাই কেনে ধৰণৰ ভয়ৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়; আলোচনা কৰা।

সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নে এইটো দেখুৱায় যে কেনেকৈ প্ৰতিমান আৰু সামাজিকীকৰণৰ আৰ্হিয়ে এক বিশেষ সামাজিক শৃংখলা বজাই ৰাখে, যদিও কোনোবা এটা অংশই অহিত সাধন কৰে। অন্য কথাত ক'বলৈ হ'লে সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক প্ৰায়েই জটিল আৰু সহজে পৃথক কৰিব নোৱাৰি।

সহযোগিতা কেনেদৰে সংঘৰ্ষৰ লগত জড়িত বুজি পাবৰ বাবে আমি বল প্ৰয়োগ (Enforced) কৰি কৰা সহযোগিতা আৰু স্বইচ্ছা (Voluntary) কৰা সহযোগিতাৰ পাৰ্থক্য বুজি পাব লাগিব। এইটো বুজি পাবৰ বাবে আমি সম্পত্তিৰ অধিকাৰৰ ক্ষেত্ৰত নাৰীৰ জন্মগত পৰিয়ালৰ লগত হোৱা সমস্যাৰ কথা ক'ব পাৰোঁ। জন্মসূত্ৰে পৈতৃক সম্পত্তি লাভ কৰাৰ মনোবৃত্তিৰ সন্দৰ্ভত সমাজৰ বিভিন্ন গোটক লৈ এটি অধ্যয়ন কৰা হৈছিল। পৰিমাণগতভাৱে এটা ডাঙৰ মহিলাৰ গোটে (41.7%) সম্পত্তিৰ অধিকাৰ সন্দৰ্ভত নিজৰ জীয়েকৰ মৰম আৰু জীয়েকৰ কাৰণে থকা মৰমৰ কথা কয়। তেওঁলোকে পৈতৃক সম্পত্তি সম্পূৰ্ণ বা আংশিকভাৱেও নিবিচাৰে। কাৰণ তেওঁলোকে ভয় কৰে যে এনে কৰিলে ককাই-ভাইৰ পৰা আৰু ভাই-বোৱাৰীৰ পৰা ঘৃণাৰ পাত্ৰী হ'ব। যাৰ ফলশ্ৰুতিত নাৰী গৰাকীক হয়তো পৈতৃক ঘৰৰ মানুহে আদৰেৰে আকোৱালি নল'ব। সেয়েহে হয়তো মহিলাসকলে সম্পত্তিৰ অধিকাৰ নিবিচাৰে। যি মহিলাই পৈতৃক সম্পত্তি বিচাৰে তেওঁক লুভীয়া (Greedy shrew) বুলি নামকৰণ কৰে। সেইবাবে পৈতৃক গৃহৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি তেওঁলোকৰ সমৃদ্ধি আৰু সংকটৰ সমভাগী হ'বলৈ মহিলাসকলে সম্পত্তিৰ অধিকাৰ নিবিচাৰে।

চিত্ৰ : দোলাত কইনা দৰাৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ দৃশ্য (Bride leaving for groom's house in a 'Doli')

দ্বিতীয় — ক্ৰিয়াকলাপে আমাক বুজাত সহায় কৰে যে গভীৰ সংঘৰ্ষ থকা সমাজতো সহযোগিতামূলক ব্যৱহাৰ থাকে। কিন্তু এনে সংঘৰ্ষবোৰৰ বহিঃপ্ৰকাশ বা প্ৰত্যাৱৰ্তন যেতিয়া নাথাকে, তেতিয়া এনেধৰণে ধাৰণা কৰা হয় যে ইয়াত কোনো সংঘৰ্ষ নাই। কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ‘উপযোগীকৰণ’ অৱধাৰণাটোৰ জৰিয়তে যি কথাক বুজাইছে তাক আমি ওপৰোক্ত আলোচনাত সামৰি লৈছো। নাৰীয়ে পৈতৃক সম্পত্তিৰ অধিকাৰ গ্ৰহণ নকৰে — ইয়াত সংঘৰ্ষৰ পৰিৱৰ্তে সহায়স্থান আৰু বুজা-পৰা কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ক্ৰিয়া কলাপ-৫ (Activity-5)

কিছুমান সামাজিক আচৰণৰ বিষয়ে মনত পেলোৱা যিবোৰ দেখাত সহযোগিতাৰ দৰে, অথচ য’ত গভীৰ সংঘৰ্ষ লুকাই থাকে।

সহযোগিতা আৰু শ্ৰমবিভাজন (Cooperation and Division of Labour) :

সহযোগিতাৰ ধাৰণাটো মানুহৰ আচৰণৰ কিছুমান পূৰ্বানুমান। যুক্তি আগবঢ়োৱা হয় যে, সহযোগিতা অবিহনে মানুহ জীয়াই থকা কঠিন। তদুপৰি জীৱ-জগততো আমি সহযোগিতা দেখো, লাগিলে ই পৰস্পৰ বা মৌ-মাখি বা স্তন্যপায়ীয়েই নহওঁক কিয়। জীৱ-জগতৰ লগত তুলনা কৰিবলৈ হ’লে আমি সাৱধান হোৱা উচিত। আমি সমাজতত্ত্বৰ দুটা ভিন্ন সিদ্ধান্তৰ পৰস্পৰাৰ জৰিয়তে বিষয়টোৰ ব্যাখ্যা কৰোঁ আৰু এই দুটা সিদ্ধান্ত প্ৰতিনিধিত্ব কৰে ইমাইল দুৰখেইম আৰু কাৰ্ল মাক্সে। সমাজতত্ত্বৰ গৰিষ্ঠ অংশই মানুহৰ প্ৰকৃতি জঘন্য আৰু পাশৰিক বুলি কৰা ধাৰণাক নাকচ কৰে। “আদিম মানৱ জাতি কেৱল ভোক আৰু পিয়াহক সকলো সময়তে সাংঘাতিক ধৰণে সন্তুষ্ট কৰিবলৈ উৎসাহী আছিল” — এই মতবাদৰ বিৰোধিতা কৰিছিল দুৰখেইমে। তেখেতৰ মতে তেওঁলোকে নৈতিক জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয় উপাদানবোৰ মন কৰা নাছিল। সমাজে নিয়ন্ত্ৰিত প্ৰভাবৰ দ্বাৰা সদস্যসকলৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰে যিটোৱে জীয়াই থকাৰ সংগ্ৰামৰ বাবে পাশৰিক আচৰণক প্ৰশমিত কৰে। য’ত সমাজ আছে তাতেই পৰিহিতবাদ থাকে, যিহেতু তাত সংহতিও আছে। সেইকাৰণে মানৱ জাতিৰ আৰম্ভণিৰ পৰা পৰিহিতবাদ আছে আনকি অসংযমী ৰূপতো। (দুৰখেইম 1933)

দুৰখেইমৰ মতে সামাজিক সংহতি আৰু সমাজৰ নৈতিক বল হৈছে ভেটি যাৰ জৰিয়তে সহযোগিতাক বুজি পায় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজৰ কাৰ্যাত্মক ব্যৱস্থা চলে। শ্ৰম বিভাজনৰ নীতিয়ে সহযোগিতাক বুজায়, চমুকৈ সমাজৰ কিছুমান প্ৰয়োজন পূৰণ কৰে। একে সময়তে শ্ৰম বিভাজনৰ নীতি হৈছে এটা প্ৰকৃতিৰ নিয়ম আৰু মানুহৰ আচৰণৰ নৈতিক নিয়ম।

দুৰখেইমে যান্ত্ৰিক আৰু জৈৱিক সংহতিৰ মাজত পাৰ্থক্য আগবঢ়াইছে, যান্ত্ৰিক সমাজ, প্ৰাক্-ঔদ্যোগিক সমাজ আৰু জৈৱিক সমাজ তথা জটিল ঔদ্যোগিক সমাজৰ মাজত ভিন্ন ভিন্ন বৈশিষ্ট্য থাকে যদিও এনে সমাজত সহযোগিতাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ দেখা পাব পাওঁ। যান্ত্ৰিক সংহতি হৈছে সংলগ্নতাৰ এটি প্ৰকাৰ যিটো মূলতঃ সমজাতীয়তাৰ ওপৰত আধাৰিত। তেনে প্ৰকাৰৰ সমাজৰ অধিকাংশ সদস্যই একে ধৰণৰ জীৱন নিৰ্বাহ

কৰে, শ্ৰম বিভাজন বয়স আৰু লিংগৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা বিশেষীকৰণ কমকৈ থাকে। ব্যক্তিয়ে সমূহীয়া আনুগত্য প্ৰকাশ কৰে, বিশ্বাস আৰু আন্তৰিকতাৰে বিবেক আৰু বিবেচনাৰ জৰিয়তে একত্ৰিত হৈ থাকে। যান্ত্ৰিক সংহতি হৈছে এক প্ৰকাৰৰ সামাজিক সংলগ্নতা যিটো শ্ৰম বিভাজনৰ আৰু আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। মানুহ যেতিয়া অধিক বিশেষীকৰণ হয়, তেওঁলোকে পৰস্পৰৰ ওপৰত অধিক নিৰ্ভৰশীল হয়। ভৰণ-পোষণ নীতিৰে খেতি কৰা পৰিয়াল এটাই কম অথবা একেবাৰে অন্য পৰিয়ালৰ পৰা সহায় নোলোৱাকৈ জীয়াই থাকিব পাৰে। কিন্তু কাপোৰ বা গাড়ী নিৰ্মাণ কৰা কাৰখানাৰ বিশেষীকৰণ থকা শ্ৰমিকজনে অন্য বিশেষীকৰণ থকা শ্ৰমিকৰ প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীৰ যোগান নাপালে জীয়াই থাকিব নোৱাৰে।

কাৰ্ল মাৰ্ক্সেও মানুহ আৰু জন্তুৰ জীৱনৰ মাজত পাৰ্থক্য আনিছে। অন্যহাতেদি দুৰখেইমে পৰহিতবাদ আৰু সংহতিক মানৱীয় পৃথিৱীৰ স্পষ্ট ৰূপ বুলি কৈছে। মাৰ্ক্সে সজাগতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁ লিখিছে—

মানুহক বিবেচনা, ধৰ্মৰ দ্বাৰা আৰু তুমি ভাল পোৱা যিকোনো বিষয়ৰ দ্বাৰা জন্তুৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি। যি মুহূৰ্তৰ পৰা তেওঁলোকে ন্যূনতম উৎপাদন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে সেই সময়ৰ পৰা জন্তুৰ লগত পাৰ্থক্য আৰম্ভ হয়, ই এটা খোজ যিটো ভৌতিক সংগঠনৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত। ভৰণ-পোষণৰ বাবে উৎপাদন কৰা মানে পৰোক্ষভাৱে তেওঁলোকে বস্তুবাদী জীৱনৰ সৃষ্টি কৰাটোকে ই বুজায় (মাৰ্ক্স 1972:37)

মাৰ্ক্সৰ উল্লিখিত ব্যাখ্যা কঠিন যদিও এই ব্যাখ্যাই আমাক বুজি পোৱাত সহায় কৰে যে কেনেকৈ মানুহৰ জীৱনৰ সহযোগিতা আৰু জীৱ-জন্তুৰ জগতৰ সহযোগিতাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। মানুহৰ সহযোগিতাৰ বাবে নিজকে সমযোজন আৰু উপযোগীকৰণ কৰাই সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াক সলনি কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে বহু বছৰ ধৰি পুৰুষ আৰু মহিলাই প্ৰাকৃতিক বাধাৰ সৈতে নিজকে খাপ খোৱাই চলি আহিছে। বিভিন্ন যান্ত্ৰিক আৱিষ্কাৰে মাথোন মানুহৰ জীৱন প্ৰণালীকে পৰিৱৰ্তন কৰা নাই লগতে প্ৰকৃতিকো সলনি কৰিছে। সহযোগিতাৰ মাধ্যমেৰে উপযোগীকৰণ কৰাই নহয়, বৰঞ্চ প্ৰাকৃতিক আৰু সামাজিক পৃথিৱীলৈ পৰিৱৰ্তন আনি সমযোজন বৰ্তাই ৰাখে। আমি আগৰ সমাজতত্ত্ব পৰিচয় পুথিৰ সংস্কৃতি আৰু সামাজিকীকৰণ অধ্যায়ত কেনেকৈ ভাৰতীয়সকলে ঔপনিবেশিক সময়ত ইংৰাজী ভাষাৰ সৈতে সমযোজন আৰু উপযোজন কৰিবলগীয়া হৈছিল এই কথা পঢ়িবলৈ পাইছিলো। কিন্তু ইয়াৰ লগতে হিংগলিচ (হিন্দী আৰু ইংলিচ Hinglish) ৰ আৱিৰ্ভাৱ হয় এক জীৱিত সামাজিক সত্তা হিচাবে।

দুৰখেইমে কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিভংগী আৰু সংঘৰ্ষৰ দৃষ্টিভংগীৰে সহযোগিতাক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে যদিও দুয়োৰে পাৰ্থক্য আছে। মাৰ্ক্সৰ মতে, “সামাজিক সহযোগিতা ইচ্ছাকৃত নহয় য’ত সামাজিক শ্ৰেণী থাকে। তেওঁ যুক্তি আগবঢ়াইছে যে এইটো এটা সামাজিক ক্ষমতা যি বহু সংখ্যক উৎপাদন শক্তিৰ সৈতে জড়িত; যিবোৰ উদ্ভৱ হয় শ্ৰম বিভাজন নীতিৰ দ্বাৰা হোৱা সহযোগিতাৰ বাবে। এনে পৰিস্থিত ব্যক্তিৰ অনুভৱ হয় যে তেওঁলোকৰ সহযোগিতা স্ব-ইচ্ছাৰ পৰিবৰ্তে স্বাভাৱিক ৰূপেৰে সংঘটিত হৈছে। এইটো সন্মিলিত শক্তিৰ পৰিণামৰ পৰিবৰ্তে যেন এক অজান শক্তিৰ পৰিণামহে, যাৰ স্থিতি বাহ্যিক শক্তিৰ আধাৰত।”

(মাক্স 1972:53) মাক্সে ব্যৱহাৰ কৰা বিচ্ছিন্নতা (alienation) ৰ অৰ্থ হৈছে যে শ্ৰমিকৰ শ্ৰমৰ ওপৰত আৰু উৎপাদিত বস্তুৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। অন্য কথাত শ্ৰমিকে নিজৰ কাম সমূহ সংগঠিত ৰূপেৰে কৰাৰ ওপৰতো নিয়ন্ত্ৰণ হেৰুৱায় আৰু শ্ৰমৰ পৰিমাণগত দিশৰ ওপৰতো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। বিপৰীতমুখী উদাহৰণেৰে বুজিবলৈ হ'লে এগৰাকী শিপিনী বা কুমাৰ বা কমাৰে কামৰ সন্তুষ্টি লাভ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ সৃষ্টিশীলতাৰ মৰ্যাদা অনুভৱ কৰে। সেইদৰে যিকোনো এটা কাৰখানাত শ্ৰমিক এজনৰ মুখ্য কাম এটা মেচিনৰ দিনটো বুটাম টিপি অফ-অন কৰাও হ'ব পাৰে। এনে পৰিস্থিতিত সহযোগিতাক বলপূৰ্বক বুলি কোৱা হয়।

প্ৰতিযোগিতাৰ ধাৰণা আৰু অভ্যাস (Competition as an Idea and Practice) :

সহযোগিতাৰ দৰে প্ৰতিযোগিতাৰ অৱধাৰণাৰ আলোচনাত ক'ব পাৰি যে প্ৰতিযোগিতাও এটা বিশ্বজনীন আৰু প্ৰাকৃতিক ঘটনা। কিন্তু আমি জানো যে সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যা আৰু প্ৰকৃতিবাদী ব্যাখ্যাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। সেয়েহে প্ৰতিযোগিতাক এটা সামাজিক তত্ত্বৰ ৰূপত বুজি পোৱাটো আৱশ্যকীয় যিটোৰ উদ্ভৱে এক ঐতিহাসিক সময়ৰ সমাজক এটা নিশ্চিত ৰূপত প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সাম্প্ৰতিক কালত এইটো এটা প্ৰভাৱশালী ধাৰণা। তোমালোকে নিজৰ মাজত আলোচনা কৰা যে বৰ্তমানেও এনে কোনো সমাজ আছে নে য'ত প্ৰতিযোগিতা এক দিশ নিৰ্ণয় কৰা শক্তি নহয়?

এক বিদ্যালয়ৰ শিক্ষকৰ অভিজ্ঞতা য'ত তেওঁৰ অভিজ্ঞতাক আফ্ৰিকাৰ এক দুৰ্গম অঞ্চলৰ বিষয়ে শিশুসকলক বৰ্ণনা কৰোতে যিবোৰ তথ্যই আকৰ্ষিত কৰিছিল তাৰেই ভিত্তিত প্ৰতিযোগিতা এটি কেৱল স্বাভাৱিক ঘটনা নহৈ এটি সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে আলোচিত হৈ পৰিছে। এই কাহিনীয়ে মহিলা শিক্ষক গৰাকীৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰে যে, শিশুবোৰ স্বাভাৱিকতে দৌৰৰ প্ৰতিযোগিতাত উৎফুল্লিত হয় য'ত বিজয়ীজনে এটা চকলেট লাভ কৰে। কিন্তু আচৰিত ধৰণে, তেওঁৰ এই ধাৰণা শিশুসকলক কোনো প্ৰকাৰে উৎসাহিত কৰা নাই ইয়াৰ পৰিবৰ্তে দুঃচিন্তা আৰু যাতনাতহে তেওঁলোকে ভুগিব লগা হ'ল। সুস্কন্ধ বিচাৰেৰে তেওঁলোকে প্ৰকাশ কৰিলে যে তেওঁলোকৰ এনে খেলৰ প্ৰতি কোনো আকৰ্ষণ নাই, য'ত কোনোবা পৰাজিত থাকিব পাৰে। এইটো তেওঁলোকৰ আনন্দৰ ধাৰণাৰ পৰিপন্থী, তেওঁলোকে সহযোগিতামূলক আৰু সমূহীয়া অভিজ্ঞতাৰ পৰিবৰ্তে প্ৰতিযোগিতাৰ মাধ্যমেৰে কিছুমানক পুৰস্কৃত কৰে আৰু অন্য কিছুমানক বঞ্চিত কৰে।

সমসাময়িক পৃথিৱীত প্ৰতিযোগিতা এক প্ৰভাৱশালী প্ৰতিমান আৰু অভ্যাস। ধ্ৰুপদীয় সমাজতাত্ত্বিক ইমাইল দুৰখেইম আৰু কাৰ্ল মাক্সে আধুনিক সমাজত ব্যক্তিবাদ আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ একেলগে বিকাশ ঘটাইছে। অধিক দক্ষতা আৰু লাভৰ বাবে দুয়োটাই অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। তলত উল্লিখিত পুঁজিবাদ সম্পৰ্কীয় কিছু অনুমান :

- (i) ব্যৱসায়ৰ প্ৰসাৰ
- (ii) শ্ৰম বিভাজন
- (iii) বিশেষীকৰণ
- (iv) সেয়েহে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান উৎপাদন

আত্মনির্ভৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বৃদ্ধিৰ মূলতে পুঁজিবাদী চিন্তাই ক্ৰিয়া কৰে। বজাৰত প্ৰতিযোগিতাৰ বাবে যুক্তিবাদী ব্যক্তিসকলে সদায়ে নিজৰ লাভ বৃদ্ধিৰ চেষ্টা কৰে।

প্ৰতিযোগিতাৰ ভাবাদৰ্শই হৈছে পুঁজিবাদৰ প্ৰভাৱশালী ভাবাদৰ্শ। এই যুক্তিয়ে কয় যে বজাৰ এনে ভাবে পৰিচালিত হয় য'ত অধিক দক্ষতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে প্ৰতিযোগিতাই এইটো নিশ্চিত কৰে যে কেৱল উপযুক্ত আৰু কাৰ্যক্ষম উৎপাদক গোটবোৰহে বাচি থাকে। প্ৰতিযোগিতাই সুনিশ্চিত কৰে যে যি ছাত্ৰই অধিক নম্বৰ পায় আৰু ভালকৈ পঢ়া-শুনা কৰে তেওঁলোকেহে ভাল কলেজত নামভৰ্তিৰ সুবিধা পায় আৰু ভাল চাকৰি পায়। সকলো ক্ষেত্ৰতে উৎকৃষ্ট হয় যি অধিক বস্তুবাদী পুৰস্কাৰও তেওঁৰেই পায়।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৬ (Activity-6)

ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমান সময়ত অন্যান্য পিছপৰা শ্ৰেণীৰ (Other Backward Class) ২৯ শতাংশ আৰক্ষণ সন্দৰ্ভত ভাৰত চৰকাৰে লোৱা সিদ্ধান্তৰ ওপৰত তীব্ৰ বিতৰ্ক পৰিলক্ষিত হৈছে। বিভিন্ন মাধ্যম যেনে বাতৰিকাকত, আলোচনী আৰু টি. ভি. ত ইয়াৰ সপক্ষে আৰু বিৰুদ্ধে আলোচনা কৰা তথ্যবোৰ সংগ্ৰহ কৰা।

পঢ়াশালি এৰি যোৱা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যাৰ হাৰ আৰু প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ বিশেষকৈ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা (প্ৰথম খণ্ডৰ সহায় লোৱা)।

কোৱা হয় যে নিম্ন জাতিৰ তুলনামূলকভাৱে অধিক ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে পঢ়াশালি এৰি যায় আৰু উচ্চ শিক্ষানুষ্ঠানবোৰত উচ্চ জাতিৰ আধিপত্য থাকে, এই সম্পৰ্কত সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ আলোচনা কৰা।

মানুহে প্ৰতিযোগিতা ভাল পায় এনে ধাৰণাক আন প্ৰকৃতিবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰে বুজি পোৱা উচিত (আগৰ পুথিৰ সহায় লোৱা)। পুঁজিবাদৰ জন্মৰ লগে লগে প্ৰতিযোগিতা ইচ্ছাকৃতভাৱে বৃদ্ধি হয়। নিম্ন লিখিত কথাখিনি পঢ়ি আলোচনা কৰা।

জে এচ মিল (J. S. Mill) ৰ দৰে উদাৰবাদীয়ে অনুভৱ কৰে যে প্ৰতিযোগিতাৰ ফলাফল সাধাৰণভাৱেই হানিকাৰক হয়। অন্যহাতেদি তেওঁ অনুভৱ কৰিছিল যে আধুনিক প্ৰতিযোগিতা প্ৰতিজনে প্ৰতিজনৰ বিৰুদ্ধে কৰে। প্ৰতিজনে প্ৰতিজনৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰে আৰু এই যুদ্ধ সকলোৰে বিৰুদ্ধে। এই সম্পৰ্কত অৰ্থনৈতিক প্ৰতিযোগিতা হৈছে ন্যূনতম খৰচৰ বিনিময়ত অধিক উৎপাদন কৰিব বিচৰা প্ৰতিযোগিতা। ইয়াৰ উপৰিও ব্যক্তিবাদৰ বাবে প্ৰতিযোগিতামূলক সংঘৰ্ষ হয় যদিও বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উমৈহতীয়া প্ৰয়োজনৰ কাৰণে একে লগে মিলিত হয়।

প্ৰতিযোগিতা আৰু ১৯ শতিকাৰ মুক্ত অৰ্থনীতিৰ নীতিয়ে অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰিছে। সাংঘাতিক ধৰণে আমেৰিকাৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ দ্ৰুত বিকাশৰ কাৰক আছিল প্ৰতিযোগিতামূলক বাতাবৰণ। তথাপিও আমি এক নিৰ্দিষ্ট অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিধি, প্ৰতিযোগিতাৰ মনোভাৱৰ তাৰতম্য আদিক পাৰস্পৰিক সমৃদ্ধিৰ সঠিক যোগসূত্ৰ উলিওৱাব নোৱাৰোঁ। আৰু অন্য হাতেদি, প্ৰতিযোগিতাৰ কিছুমান আদৰি ল'ব নোৱাৰা প্ৰভাৱো থাকে। (বটমৰ 1975:174-75)

ক্ৰিয়া-কলাপ-৭ (Activity-7)

‘প্ৰতিযোগিতা সমাজৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আৰু ই উন্নয়নৰ বাবে অপৰিহাৰ্য।’ বিষয়টোৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে তৰ্ক প্ৰতিযোগিতাৰ আয়োজন কৰা। তোমাৰ বিদ্যালয়ৰ অভিজ্ঞতাৰ আধাৰত প্ৰতিযোগিতাই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ওপৰত পেলোৱা প্ৰভাৱৰ সম্পৰ্কে এখনি ৰচনা লিখা।

এই বিচাৰ ধাৰাৰ ব্যক্তিয়ে সমপৰ্যায়ৰ ব্যক্তিৰ সৈতেহে প্ৰতিযোগিতা কৰে, সকলো সম-পৰ্যায়ৰ ব্যক্তিয়ে শিক্ষা, চাকৰি বা সম্বন্ধৰ বাবে প্ৰতিযোগিতা কৰে। কিন্তু ইয়াৰ আগৰ স্তৰীকৰণ আৰু অসমতাৰ আলোচনাত আমি দেখিছিলো যে ব্যক্তিসকলক সমাজত ভিন্ন ভিন্ন স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। যদি ভাৰতবৰ্ষৰ এক বুজন সংখ্যক ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে বিদ্যালয়লৈ নাযায় অথবা এৰি দিয়ে তেতিয়াহ'লে অতি সোনকালে বা দেৰিকৈ হ'লেও সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা বাহিৰ হৈ যাব।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৮ (Activity-8)

এজন ব্যক্তিয়ে সমাজত কি কি পৰিস্থিতিত প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হয় বাচনি কৰা। বিদ্যালয়ৰ নামভৰ্তিৰ পৰা জীৱনৰ ভিন্ন পৰ্যায়ত তুমি কি কি প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হৈছা সেই সমূহ চিনাক্ত কৰা।

সংঘৰ্ষ আৰু সহযোগিতা (Conflict and Cooperation) :

সংঘৰ্ষই স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ বাবে ব্যক্তিৰ মাজত হোৱা সংঘাতক বুজায়। আমি আগতেই পাই আহিছো যে সংঘৰ্ষবাদী সকলে বিশ্বাস কৰে যে সম্পদৰ নাটনিয়ে সংঘৰ্ষৰ সৃষ্টি কৰে, ব্যক্তিৰ সমূহে সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰে, সম্পদৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ। সংঘৰ্ষৰ ভিত্তি ভিন্ন ভিন্ন। ই শ্ৰেণী বা জাতি, জনজাতি বা লিংগ, নৃগোষ্ঠী বা ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায় হ'ব পাৰে। এজন যুৱ ছাত্ৰ হৈ তুমি নিশ্চয় বুজি পাইছা যে আমাৰ সমাজত সংঘৰ্ষৰ পৰিধি কিমানলৈ সিঁচৰতি। আমাৰ সমাজত উদ্ভৱ হোৱা সংঘৰ্ষবোৰৰ পৰিণাম আৰু প্ৰকৃতি সদায়ে ভিন্ন ভিন্ন হয়।

ক্রিয়া কলাপ-৯ (Activity-9)

সাম্প্রতিক বিশ্বত কিমান প্ৰকাৰৰ ভিন্ন ভিন্ন সংঘৰ্ষ আছে মনত পেলোৱা। বিস্তৃত পৰিসৰত সংঘৰ্ষ ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ গোটসমূহৰ মাজত পৰিলক্ষিত হয়। একেখন ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত ভিন্ন প্ৰকাৰৰ সংঘৰ্ষ দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে সংঘৰ্ষৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা আৰু সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যৰ ভিত্তিত আলোচনা কৰা।

এক বহল সাধাৰণ জ্ঞানৰ দৃষ্টিৰে মানৱ সমাজত সংঘৰ্ষবোৰৰ স্থিতি সদায় নতুন নতুন হয়। সমাজতত্ত্ববিদ সকলে মতপোষণ কৰিছে যে সমাজৰ উন্নয়নৰ বিভিন্ন স্তৰত সংঘৰ্ষৰ প্ৰকৃতি আৰু স্বৰূপ পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে। কিন্তু সংঘৰ্ষ সদায়েই সমাজৰ অংশ হৈ থাকে। সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু গণতান্ত্ৰিক অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত আৰু বিদ্বেষৰ সন্মুখীন হোৱা সমূহবোৰে এই সংঘৰ্ষক অধিক দৃশ্যমান কৰে। কিন্তু এইটো নহয় যে সংঘৰ্ষৰ কাৰণ অতীতত নাছিল। তলত ভিতৰত দিয়া উদাহৰণে সংশ্লিষ্টবোৰ বুজাই দিয়ে।

উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ বৰ্তমান সময়ত পুৰণি আৰু নতুনৰ মাজত সংঘৰ্ষৰ থল থাকে। পুৰণি ব্যৱস্থা নতুন ব্যৱস্থাৰ শক্তিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত উপেক্ষিত। মানুহৰ নতুন প্ৰয়োজনীয়তা আৰু প্ৰত্যাশাক উপেক্ষিত কৰিছে। এই শক্তি মৃতপ্ৰায়ো নহয়, ই এতিয়াও জীৱিত অৱস্থাত আছে। সংঘৰ্ষই অযথা যুক্তি যুদ্ধ, বিভ্ৰান্ত আৰু কোনো সময়ত ৰক্তপাতৰ সূচনা কৰে। এনে পৰিস্থিতিত সমাজতত্ত্ববিদ সকলে পুৰণি ভাল দিনবোৰ সুঁৱৰি আনন্দিত হয়। জনগণৰ এক অংশৰ ওপৰত অমানুষিক অত্যাচাৰ চলোৱা হৈছিল, যিটোৱে বুজায় যে প্ৰাচীন সমাজ সংঘৰ্ষ মুক্ত নাছিল। এই সিদ্ধান্তই সংঘৰ্ষক অস্বাভাৱিক বুলি কৈছে, বিজ্ঞানৰ নামত এটি বিশেষ ৰূপত সমাৱস্থান কৰা বুলি কৈ ই উন্নয়নশীল সমাজৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীৰৰ সৃষ্টি কৰে।

উৎস : Srinivas, MN., 1972, *Social Change in Modern India*, pp, 159-160, Oreint Longman, New Delhi.

এইটো বুজি পোৱাৰ প্ৰয়োজন যে সংঘৰ্ষ বিসংগতিপূৰ্ণ হয় যেতিয়া মুকলিকৈ ইয়াৰ বহিঃপ্ৰকাশ ঘটে। উদাহৰণস্বৰূপে কৃষক আন্দোলন, যি এক দীৰ্ঘদিনীয়া ভূমি বিবাদৰ লগত জড়িত। কিন্তু আন্দোলন নাই মানে সংঘৰ্ষ নাই এইটো নুবুজায়। সেই কাৰণে এই অধ্যায়ে গুৰুত্ব আগবঢ়াব সংঘৰ্ষ, অনিচ্ছাকৃত সহযোগিতা আৰু প্ৰতিৰোধৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত।

আহা আমি সমাজত থকা কিছুমান সংঘৰ্ষৰ পৰীক্ষা কৰোঁ যিবোৰৰ একে সময়তে প্ৰতিযোগিতা, সহযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ মাজত ওচৰ সম্পৰ্ক থাকে। আমি দুটা উদাহৰণ উল্লেখ কৰিছোঁ। প্ৰথমটো পৰিয়াল আৰু গৃহ, আৰু দ্বিতীয়টো ভূমি সংক্ৰান্তীয় সংঘৰ্ষ।

পৰম্পৰাগতভাৱে পৰিয়াল আৰু ঘৰৰ মাজত সহযোগিতাক প্ৰভাৱশালী হিচাবে মিলা-প্ৰীতিৰ এটা গোট হিচাবে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। পৰহিতবাদ মানৱ আচৰণৰ মূল চালিকা শক্তি। বিগত তিনিটা দশক নাৰীবাদীসকলে এই সম্পৰ্কে সাংঘাতিক ধৰণে প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। অমৰ্ত্য সেনৰ দৰে পণ্ডিতেও বল প্ৰয়োগ বা বলপূৰ্বক সহযোগিতাৰ সম্পৰ্কে মতামত আগবঢ়াইছে।

‘সহযোগিতাৰ পৰা বিভিন্ন দলবোৰে বহুত কিবা লাভ কৰে, তেওঁলোকৰ ব্যক্তিগত কাৰ্য-কলাপবোৰ প্ৰকাশিত সহযোগিতাৰ ৰূপত দেখা যায় যদিও সংঘৰ্ষ মনোভাৱৰো উপাদান থাকে। অৱশ্যে গভীৰ স্বাৰ্থৰ সংঘৰ্ষ সামাজিক প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ বাচনিৰ পৰা উদ্ভৱ হ’ব পাৰে। পৰিয়ালত সৃষ্টি হোৱা সংঘৰ্ষ সাধাৰণ সহযোগিতালৈ ই ৰূপান্তৰিত কৰে। সংঘৰ্ষক বিপথে বা পথভ্ৰষ্ট হোৱা বুলিও বিবেচনা কৰা হয় (সেন-1990 : 147)।

সংঘৰ্ষৰ সচৰাচৰ বহিঃপ্ৰকাশ নঘটে, ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে দেখা পোৱা যায় যে নিম্ন বা অধীনস্থ লোকসকলে , এওঁলোক লাগিলে ঘৰ এখনত মহিলাই হওক বা কৃষিভিত্তিক সমাজৰ কৃষকেই হওক বিভিন্ন সংঘৰ্ষৰ সন্মুখীন হৈয়ো সহযোগিতা নিশ্চিত কৰে। অপ্ৰত্যক্ষ সংঘৰ্ষ আৰু প্ৰত্যক্ষ সহযোগিতা সচৰাচৰ বিদ্যমান বুলি বিভিন্ন সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। তলত উল্লিখিত উদাহৰণটি পৰিয়ালত মহিলাৰ আচৰণ আৰু আন্তঃক্ৰিয়া বিভিন্ন অধ্যয়নৰ পৰা দাঙি ধৰা হৈছে।

বস্তুবাদী হেঁচা আৰু উদগনিয়ো সহযোগিতাৰ বিকাশ ঘটায় আৰু ইয়াত খুব কম প্ৰত্যক্ষ সংঘৰ্ষ পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ, প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ আৰু অগ্ৰাধিকাৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে (বয়স, লিংগ আৰু জীৱনচক্ৰ জড়িত) বিভিন্ন সামাজিক সংস্কৰণে ক্ৰিয়া কৰে য’ত পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়ে মান্যতা প্ৰদান কৰে। সেয়ে মহিলাই নিজৰ দীৰ্ঘকালীন সুৰক্ষাৰ বাবে ঘৰুৱা বিতৰণৰ বৈষম্যমূলক আচৰণ চিৰকালৰ বাবে স্বীকাৰ কৰি লয়। ঘৰৰ বাহিৰৰ সম্বন্ধ আৰু সম্পদৰ পৰা নিজক আঁতৰাই ৰাখে। তেওঁলোকে বস্তুবাদী স্বাৰ্থত পুত্ৰৰ প্ৰতি অধিক সদয় হোৱা দেখা যায়, যিয়ে সেই সংস্কৃতিটোৰ বিশিষ্টতা প্ৰকাশ কৰে। তদুপৰি নিজৰ অনিশ্চিত ভৱিষ্যতৰ বাবে স্বাৰ্থহীনভাৱে পুত্ৰৰ প্ৰতি আসক্তি প্ৰকাশ কৰে। উত্তৰ ভাৰতীয় সমাজৰ মাতৃয়াত্বক পৰহিতবাদ যিটোত মহিলা সকলেও পুত্ৰ সন্তানৰ প্ৰতি মোহগ্ৰস্থ। মহিলাসকল সম্পূৰ্ণৰূপে ক্ষমতাহীন নহয়, যদিও সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা পুৰুষৰ সৈতে মিলিত হয় আৰু বহু ক্ষেত্ৰত পুৰুষৰ আশ্ৰিত হৈ সিদ্ধান্ত লয়। মহিলাসকলে বিশ্বাসযোগ্য বন্ধুৰ সৈতে (কুটুম্ব অৰ্থাৎ ওচৰ-চুবুৰীয়া) নিজাববীয়া সৰু ব্যৱসায়, মনে মনে কৰা টকা-পইচাৰ লেন-দেন, আৰু লিঙ্গভিত্তিক ভাবাদৰ্শৰ মীমাংসা সম্বন্ধীয় পৰ্দা আৰু মাতৃত্ব আদি কিছুমান কৌশলেৰে পুৰুষ শক্তিক বাধাও দিয়ে (Abdullah and Zeidenstein, 1982; White, 1992)। এই গোপনীয় প্ৰতিৰোধৰ পৰা দেখা যায় যে ঘৰৰ বাহিৰত তেওঁলোকৰ সহযোগিতাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাই আৰু ই মুক্ত সংঘৰ্ষৰ আশংকা বহন কৰে (Kabbeer 1996 : 129)।

সমাজতাত্ত্বিক পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি প্ৰচলিত সাধাৰণ জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই অধ্যায়ত সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষৰ প্ৰক্ৰিয়াকে পুংখানুপুংখভাৱে পৰীক্ষা কৰা হৈছে। সমাজতাত্ত্বিক

দৃষ্টিভঙ্গীৰে ইয়াক স্বাভাৱিক বুলি নকয়। আন সামাজিক বিকাশৰ লগত ইয়াক জড়িত কৰিছে। তলত উল্লিখিত অংশত আমি ভাৰতৰ ভূদান-গ্রামদান আন্দোলন আৰু ভূমি সম্পৰ্ক সম্বন্ধীয় ওপৰত কৰা সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন এটা পঢ়িবলৈ পাম। তলত দিয়া অংশ পঢ়া আৰু চোৱা কেনেকৈ সহযোগিতা সমাজতাত্ত্বিকভাৱে প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু উৎপাদনৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাপনাৰ লগত জড়িত।

ভূমি বিবাদ (Land Conflicts) :

হৰবক্স নামৰ এজন ৰাজপুত বংশৰ ব্যক্তিয়ে 1956 চনত নাথু আহিৰ (পেটেল) নামৰ ব্যক্তিৰ পৰা দুই একৰ মাটিৰ (অনানুষ্ঠানিক) বন্ধকি সূত্ৰে এশ টকা ধাৰ লৈছিল। সেই বছৰতে হৰবক্সৰ মৃত্যু হ'ল তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী গণপতে দুশ টকা পৰিশোধ কৰাৰ বিনিময়ত 1958 চনত মাটিখিনি ঘূৰাই বিচাৰিলে। নাথুৱে গণপতক মাটিখিনি ঘূৰাই দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। গণপতে আইনগত ব্যৱস্থা লব নোৱাৰে যিহেতু তথ্যখিনি ৰাজহ বিভাগৰ তথ্যত নাছিল। এনে পৰিস্থিতিত গণপতে 1959 চনত হিংসা প্ৰয়োগ কৰি জোৰ কৰি খেতি কৰিবলৈ ধৰে (গ্রামদান আন্দোলনৰ এবছৰৰ পাছত)। গণপত এজন পুলিচ কনিষ্টবল হোৱাৰ সূত্ৰে পুলিচৰ বিষয়াক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে। যেতিয়া পেটেল ফুলেৰা লৈ গৈছিল (আৰক্ষী থানাৰ স্থান) তেওঁক পুলিচ থানালৈ লৈ যোৱা হৈছিল আৰু জোৰ কৰা হৈছিল যে তেওঁ গণপতক মাটিখিনি ঘূৰাই দিয়ে। পৰিবৰ্তী পৰ্যায়ত গাওঁবাসীৰ এখন সভা আহ্বান কৰা হ'ল আৰু গণপতে মাটিখিনি ঘূৰাই পালে।

তথ্য : Oommen T. K. 1972 : Charizma, Stability and Change; An Analysis of Bhoodan Gramdan Movement in India P. 84. Thompson Press New Delhi.

প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ আৰ্হিভাৱে সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজনকো কমাই আনিছে। উদাহৰণস্বৰূপে মাটিৰ তলৰ পৰা জলসিঞ্চনৰ বাবে পানী উলিওৱাবলৈ আগতে দুয়োৰ যাড় গৰু আৰু চাৰিজন মানুহৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এজন সাধাৰণ কৃষকে দুয়োৰ যাড়গৰুৰ খৰচ বহন কৰিব নোৱাৰে বা এটা সৰ্বসাধাৰণ পৰিয়ালৰ চাৰিজন মানুহ নাথাকিবও পাৰে। এনে পৰিস্থিতিত তেওঁলোকে অন্য ঘৰৰ পৰা যাড়গৰু আৰু মানুহৰ সহায় ল'বলৈ বাধ্য হয় (বংশ, চুবুৰীয়া, বন্ধু ইত্যাদি) আৰু ইয়াৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে সম পৰিমাণৰ সহায় ভবিষ্যতে তেওঁলোকেও কৰিব লাগিব। কিন্তু জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাত অধিক ধনৰ বিনিয়োগ কৰি উন্নত মেচিন ব্যৱহাৰ কৰিলে এজন ব্যক্তিয়ে এযোৰ যাড়গৰুৰ জৰিয়তে গোটেই ব্যৱস্থাটো পৰিচালিত কৰিব পাৰিব। সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজনীয়তা এই ক্ষেত্ৰত ধনৰ বিনিয়োগ আৰু উন্নত প্ৰযুক্তিবিদ্যাই কমাই আনিছে। সেইকাৰণে প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ প্ৰয়োগ,পৰ্যাপ্ত ব্যৱহাৰ আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰে মানুহ আৰু সমূহৰ মাজত সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজনীয়তা নিৰ্ধাৰণ কৰে।

উৎস : Oommen T. K. 1972 : Charimh, Stability and Change; An Analysis of Broodon Gramdon Movement in India P. 88. Thompson Press, New Delhi.

ক্ৰিয়া-কলাপ-১০ (Activity-10)

তলত উল্লিখিত ভূমি বিবাদবোৰ পঢ়া। ইয়াৰ ভিতৰত থকা বিভিন্ন সামাজিক সমূহ চিনাক্ত কৰা আৰু ক্ষমতাৰ ভূমিকা আৰু সম্পত্তি অধিগত কৰাৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

সামৰণি (Conclusion) :

এই অধ্যায়ৰ উদ্দেশ্য হৈছে সামাজিক সম্বন্ধ আৰু স্তৰীকৰণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বুজি পোৱা, অন্যহাতেদি সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষ আদি সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া সমূহৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা। তোমালোকে মন কৰিছা যে তিনিওটা সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া ভিন্ন ভিন্ন, তথাপিও এই তিনিওটাই সহায়স্থান কৰে, অধিক্ৰমণ কৰে আৰু কেতিয়াবা গোপনীয় ধৰণে বৰ্তি থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে ওপৰোক্ত আলোচনাত আমি বল প্ৰয়োগ বা বলপূৰ্বক সহযোগিতাৰ কথা কৈছিলো। আমি দুটা ক্ৰিয়া কলাপৰ জৰিয়তে শেষ কৰিম য'ত সঁচা জীৱনৰ কাহিনীয়ে তোমাক সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে তিনিটা সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া বুজিবলৈ সহায় কৰিব সামাজিক সমূহৰ বাবে ক্ৰিয়া কৰে আৰু যিবোৰ ভিন্নভাবে সামাজিক সংৰচনা আৰু স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাত বৰ্তি থাকে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-১১ (Activity-11)

উল্লিখিত বিৱৰণী সাৱধানৰে পঢ়া আৰু সামাজিক সংৰচনা, স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা। সন্তোষ আৰু পুষ্পাই কেনেকৈ সামাজিক সংৰচনা আৰু স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ বাবে বাধাগ্ৰস্ত হৈছিল। তেওঁলোকৰ জীৱনত ঘটাই তিনিটা সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষ বাচনি কৰাটো সম্ভৱ নে? এই বিবাহক সহযোগিতাৰ প্ৰক্ৰিয়া হিচাবে চাব পাৰিনে? এই বিবাহক এটা সচেতনভাৱে গ্ৰহণ কৰা কাৰ্য বুলিব পাৰিনে য'ত প্ৰতিযোগিতাপূৰ্ণ চাকৰিৰ বজাৰত তিস্তি থাকিব, আৰু এনে কৰিবলৈ দম্পতিক অগ্ৰাধিকাৰ প্ৰদান কৰা হয়। ইয়াত কোনো ধৰণৰ সংঘৰ্ষৰ বিন্দু দেখা যায় নে?

Outlook 8 May, 2006

‘Meet the Parents : Teen marriages, migrant labour and cave factories in crisis.’

A vicious cycle.

এইটো একেধৰণৰ পুৰণি কাহিনী সামান্য সাল-সলনিৰে। সন্তোষ সিন্দে এক চৈধ্য বছৰীয়া ভূমিহীন শ্ৰমিকৰ পুত্ৰ যি আঠ হাজাৰ টকাৰ এটা ঋণ লৈছিল নিজৰ পঢ়া-শুনাৰ বাবে। এটা সময়ত ঋণদাতাজনে ধনখিনি পৰিশোধ কৰাটো বিচাৰে, সেইকাৰণে চহৰৰ কুহিয়াৰ ফেক্টৰিৰ ঠিকাদাৰৰ পৰা অগ্ৰীম দৰমহাৰ বাবদ সিন্দেই টকা লয়। সমস্যাটো হ'ল তেওঁলোকে পতি-পত্নী আৰু এটি লাজকুৰীয়া ল'ৰাৰ পৰিয়াল। সেয়েহে সিন্দে পৰিয়ালে সন্তোষৰ বাবে তাৎক্ষণিকভাৱে এগৰাকী কন্যা বিবাহৰ বাবে ঠিক কৰে যাৰ নাম পুষ্পা আৰু বয়স চৈধ্য। পুষ্পা মহাৰাষ্ট্ৰৰ অচমানাবাদ জিলাৰ। তেওঁলোকে বাটতে মন্দিৰ এটাত আশ্ৰয় লয়।

ফেক্টৰীৰ বাহিৰত কিছুমান কেম্প বনোৱা আছিল য'ত প্ৰবাসী শ্ৰমিকসকল আছিল। কুহিয়াৰ কটাৰ সময়ত ঠিকাদাৰে বিবাহিত দম্পত্তিক অগ্ৰাধিকাৰ দিছিল। অকলশৰীয়া ল'ৰাতকৈ যিহেতু ধাৰণা কৰা হয় যে বিবাহিত দম্পত্তি বেছি দিনলৈ কাম কৰিব।

এসময়ত দেশৰ বাবে এক-তৃতীয়াংশ চেনী উৎপাদন কৰা বৰ্তমানৰ পশ্চিম মহাৰাষ্ট্ৰৰ কুঁহিয়াৰ ফেক্টৰীৰ অৱস্থা শোচনীয় হৈছে আৰু প্ৰবাসী শ্ৰমিকৰ বাবে চাকৰি নাইকিয়া হৈছে। এটা সমীক্ষাই কয় যে এই ফেক্টৰীবোৰে সৰ্বমুঠ 1900 কোটিৰো অধিক লোকচানৰ সন্মুখীন হয় আৰু 177 ৰ ভিতৰত 120 টাই চৰকাৰৰ বিভিন্ন সাহায্য 1650 কোটিৰ সহায় ল'বলগীয়া হয়। কিন্তু প্ৰবাসী শ্ৰমিকৰ অৱস্থা দিনক দিনে অধিক শোচনীয় হ'বলৈ ধৰে। তেওঁলোকৰ চাকৰি পোৱাটো অনিশ্চিত হ'ল আৰু আন কামত মজুৰি সাংঘাটিক ধৰণে কমিল।

বিচ্ছুৰিত মোচ কোচাৰে যোজ্ঞ বহুৰীয়া সন্তোষে দশম শ্ৰেণীৰ পৰীক্ষা শেষ কৰিলে আৰু পত্নী পুষ্পাই দ্বাদশ শ্ৰেণী। পুষ্পা এগৰাকী মেধাবী ছাত্ৰী। তাই ডেৰ বহুৰীয়া পুত্ৰৰ লালন-পালনৰ সমান্তৰালকৈ নিজৰ পঢ়া-শুনা কৰিছিল। তাই কৈছিল, “কেতিয়াবা মই আচৰিত হওঁ যে মোৰ বিবাহ ইমান সোনকালে ক'য় আৰু কেতিয়া হ'ল।” তাইৰ শহুৰৰ ঘৰৰ মানুহে ক'ব খোজে যে যদিহে তাই বৃত্তি পায় তাই পঢ়িব পাৰিব অন্যথা এই যুৱ-দম্পতী মুম্বাইলৈ কাম কৰিবলৈ গুচি যাব।

ক্ৰিয়া-কলাপ-১২ (Activity-12)

নিম্নলিখিত কথাখিনি সাৱধানৰে পঢ়ি চোৱা আৰু বিক্ৰম আৰু নিতিনে ক্ৰিয়াকলাপ 11 উল্লিখিত ধৰণে সন্তোষ আৰু পুষ্পাৰ মাজত প্ৰতিযোগিতাৰ পাৰ্থক্য বাচি উলিওৱা।

The Week (7 May 2006) এক বিশেষ নামেৰে প্ৰকাশ কৰে — “The New Workaholics : Their Goals, Money, Risks Healths.”

ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থনীতি 8% হাৰত বৃদ্ধি হৈছিল, কামৰ প্ৰতি এই পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিত মানুহৰ মনোবৃত্তি আৰু কাৰ্য প্ৰণালী পৰিৱৰ্তন হৈ নতুন নতুন খণ্ডত হাজাৰ হাজাৰ চাকৰিৰ সৃষ্টি হৈছিল। নতুন চাকৰিজীৱিসকলে তাৎক্ষণিক লাভালাভ বিচাৰে। পদোন্নতি অতি সোনকালে লাগে। ভাল দৰমহা, অধিক সা-সুবিধা আৰু ডাঙৰ দৰমহাৰ বৃদ্ধি আদি মুখ্য ইচ্ছা শক্তি আৰু নিজৰ পৃথিৱীখন গঢ়িব বিচাৰে। সাতাইশ বহুৰীয়া বিক্ৰম চামন্তে নতুনকৈ চাকৰি এটাত যোগদান কৰিছে। অতিৰিক্ত দৰমহাৰ বাবে শেহতীয়া চাকৰিটো ত্যাগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো চৰ্ত নাই। তেওঁ কয়, “পইচা গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু মোৰ নিয়োগকাৰীয়ে বুজি পায় যে মোক দিয়া প্ৰতিটো পইচাৰ বাবে মই উপযুক্ত।”

যুৱ কামৰ নিচা থকা এই ব্যক্তিসকলে কৰ্পৰেট জগতৰ সফলতাৰ শিখৰত বগাবলৈ কম সময়ত সফলতা বিচাৰে। “হয় মই পৰৱৰ্তী পদবী সোনকালে বিচাৰো, যেতিয়া মই তপা হ’বলৈ আৰম্ভ কৰিম তেতিয়া নহয়,” নিতিনে কয়। তেওঁ এটা বেংকৰ পৰা আন এটা বেংকলৈ ডাঙৰ পদোন্নতিসহ বদলি হ’বলৈ বিচাৰে।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **পৰহিতবাদ (Altruism)** : পৰহিতবাদ হৈছে নিজৰ স্বার্থৰ পৰিৱৰ্তে আনৰ মংগলৰ বাবে কৰা কামৰ নীতি।
- **বিচ্ছিন্নতা (Alienation)** : কাৰ্ল মাৰ্কে প্ৰয়োগ কৰা বিচ্ছিন্নতা অৱধাৰণাটোৱে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত উৎপাদনকাৰীসকলৰ মনোভাৱৰ বিচ্ছিন্নতাৰ কথা কৈছে। বিচ্ছিন্নতাৰ সৈতে বহুতে অপসাৰিতা শব্দৰো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।
- **প্ৰতিমানহীন (Anomie)** : দুৰখেইমৰ মতে, সমাজৰ অ-অনুমোদিত, ভাঙোনমুখী, পথভ্ৰষ্টমূলক অৱস্থাটো প্ৰতিমানহীন বুলি কয়।
- **পুঁজিবাদ (Capitalism)** : পুঁজিবাদ এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা য’ত উৎপাদনৰ উপাদান সমূহৰ ওপৰত ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব থাকে আৰু লাভাৰ্জনৰ বাবে এক ব্যৱস্থা থাকে যিটোত শ্ৰমিকে তেওঁৰ শ্ৰমৰ মূল্য পায়।
- **শ্ৰম বিভাজন (Division of Labour)** : কামৰ বিশেষীকৰণৰ এক ব্যৱস্থা য’ত বিভিন্ন ধৰণৰ কাম সমূহ বিভিন্ন উপায়েৰে বিভাজন কৰা হয়। সকলো ধৰণৰ সমাজতে কম বেছি ধৰণৰ শ্ৰম বিভাজনৰ নীতি আছিল। বৰ্তমানৰ আধুনিক ঔদ্যোগিক সমাজ ব্যৱস্থাত শ্ৰম বিভাজনৰ নীতি সঠিকভাৱে প্ৰযোজ্য কৰা হয় আৰু বিজ্ঞানসন্মতো হয়।
- **প্ৰভাৱশালী ভাবাদৰ্শ (Dominant Ideology)** : অৱধাৰণাটো ক্ষমতাৰ লগত জড়িত। সমাজ ব্যৱস্থাত প্ৰভাৱশালী ভাবাদৰ্শই শৃংখলা আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ কাম কৰে। সমাজে ইয়াক মান্যতা প্ৰদান কৰে।
- **ব্যক্তিবাদ (Individualism)** : সমূহীয়া চিন্তাধাৰাৰ পৰিৱৰ্তে ব্যক্তিগত স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া এক চিন্তাধাৰা।
- **মুক্ত অৰ্থনৈতিকবাদ (Laissez-Faire Liberalism)** : এক ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক চিন্তাধাৰা য’ত চৰকাৰে অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু বজাৰ আৰু মালিকীস্বত্বৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ নকৰে।
- **যান্ত্ৰিক সংহতি (Mechanical Solidarity)** : ইমাইল দুৰখেইমে সমাজক যান্ত্ৰিক আৰু জৈৱিক সমাজ বুলি ভাগ কৰাৰ দৰেই সামাজিক ঐক্য বা সংহতিটো যান্ত্ৰিক সংহতি আৰু জৈৱিক সংহতি হিচাবে বিভক্ত কৰিছে। অৰ্থাৎ সৰল আদিম সমাজৰ সংহতিক যান্ত্ৰিক সংহতি বোলে।
- **আধুনিকতা (Modernity)** : আধুনিকতা শব্দই বৰ্তমান সময়ৰ প্ৰতি দায়বদ্ধতা প্ৰকাশ কৰাকে

সূচায়। ১৮ শ আৰু ১৯ শ শতিকাৰ সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াত গঢ় লোৱা জটিলতা আৰু গতিশীলতা বুজোৱা তথাকথিত পৰম্পৰাগত ব্যৱস্থাতকৈ সুকীয়া এখন সমাজে হৈছে আধুনিকতা সমাজ।

- **জৈৱিক সংহতি (Organic Solidarity) :** শ্ৰম বিভাজনৰ নীতি আলোচনা কৰিবলৈ গৈ ইমাইল দুৰখেইমে সামাজিক সংহতিক যান্ত্ৰিক সংহতি আৰু জৈৱিক সংহতিত ভাগ কৰিছে। শ্ৰম বিভাজন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে মানুহৰ সহযোগিতা আৰু পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতাও বৃদ্ধি পাইছে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওচৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ জৈৱিক সংহতিৰ সৃষ্টি কৰিছে।
- **সামাজিক বাধ্যতা (Social Constraint) :** এই শব্দাংশৰ দ্বাৰা সমূহ আৰু সমাজৰ অংশস্বৰূপে আমাৰ ব্যৱহাৰক প্ৰভাৱিত কৰে। দুৰখেইমৰ মতে সামাজিক বাধ্যতা হৈছে সামাজিক কাৰ্যৰ একোটা নিৰ্দিষ্ট গুণাগুণ।
- **সংৰচনা (Structure) :** এক ব্যৱস্থা য'ত সমূহীয়াভাৱে সকলোবোৰ সংগবদ্ধ হৈ থাকে।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। সামাজিক সংৰচনাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
Discuss about the concept of Social structure.
- ২। সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সংজ্ঞা দিয়া।
Define social process.
- ৩। সহযোগিতাৰ অৰ্থ কি? সহযোগিতাৰ প্ৰকাৰবোৰ আলোচনা কৰা।
What is the meaning of cooperation? Discuss the types of cooperation.
- ৪। প্ৰতিযোগিতা বুলিলে কি বুজা? প্ৰতিযোগিতাক সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাবে আলোচনা কৰা।
What do you understand competition? Discuss competition as a social process.
- ৫। সংঘৰ্ষ বুলিলে কি বুজা? সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাবে সংঘৰ্ষক আলোচনা কৰা।
What do you understand conflict? Discuss conflict as a social process.
- ৬। সামাজিক স্তৰীকৰণ কি? উদাহৰণসহ আলোচনা কৰা।
Define social stratification? Discuss with examples.

References :

- Abdullah, T. and S. Zeidenstein. 1982. Village Men of Bangladesh : Prospects for Change. Peryaman Press, Oxford.
- Basu, Smimati. 2001, She Comes toTake Her Rights : Indian Women, Property and Propriety. Kali for Women, New Delhi.
- Bottomore, T.B. 1975.Sociology as Social Criticism. George Allen and Unwin Ltd, London.
- Durkheim Emile. 1933. The Division of Labour in Society. A Free Press (Paperback). The MacMillan Company, New York.
- Jayaram, N. 1987, Introductory Sociology. MacMillan India Ltd. Delhi.

- Hale Sylvia, M. 1990, Controversies in Sociology : A Canadian Introduction, London Group, London.
- Marx, Karl and Frederick. English 1974, The German Ideology. Selected works, Vol.I Peoples Publishing House, Moscow.
- Sen Amartya, 1990, “Gender and Cooperation Conflicts” in Persistant Inequalities (ed) II, Tinker, pp 123-49 Oxford University Press, Oxford.
- Singh, Yogendra. 1973. Modernization of Indian Tradition, Thomson Press, Delhi.
- Srinivas, M.N., 1972, Social Change in Modern India, Orient Longman, New Delhi.
- Oommen, T.K. 1972, Charisma, Stability and Change : An Analysis of Bhodon Gramdon Movement in India, Thomson Press, New Delhi.
- White, S.C, 1992, Arguing with the Crocodile, Gender and class in Bangladesh, Zed Books, London.